

8. Rasfrågorna i den svenska riksdagen 1968

Mats Wickström

Inledning

Under det mytomspunna revolutionsåret 1968 genomförde minoritetsaktivisten David Schwarz (1928–2008) tillsammans med docent Bengt Börjesson (1932–2012), sedermera bland annat chef vid Barnbyn Skå och professor i socialt arbete vid Umeå universitet, en enkätundersökning bland svenska riksdagsledamöter. Syftet med undersökningen var att kartlägga riksdagsledamöternas attityder till vad Börjeson och Schwarz kallade "invandrings- och minoritetsproblemen i Sverige". Paret samlade in svar från 300 riksdagsledamöter under våren och sommaren 1968. Schwarz (1968a; 1968b) sammanställde redan samma år resultatet på svenska och engelska i två rapporter. I en senare rapport redogjorde Börjeson och Schwarz (1970) även för forskningsprocessen och problemen de ställts inför under arbetet med enkätundersökningen.

Resultaten från denna undersökning fick inte någon nämnvärd betydelse för det sena 1960-talets så kallade invandrardebatt, som kretsade kring frågan om det svenska samhället skulle assimilera invandrare och minoriteter eller bejaka deras särart och sträva efter ett mer mångkulturellt Sverige (Wickström 2015). Enkätundersökningen har inte heller uppmärksamats i senare samhällsvetenskaplig eller historisk forskning som berör etniska relationer och ras och rasism i det efterkrigstida svenska samhället, med undantag för en kort redogörelse över svaren på en av enkätens adoptionsrelaterade frågor i Tobias Hübinettes (2021b) grundläggande verk *Svensk rasism under efterkrigstiden. Rasdiskussioner och rasfrågor i Sverige 1946–1977*.

Tack vare den unika respondentgruppen och bredden i påståendebatteriet riksdagsledamöterna tog ställning till utgör emellertid enkätundersökningen en värdefull historisk källa för forskning om den svenska politiska elitens förhållningssätt till frågor rörande ras, migration, minoriteter och etniska

relationer. I synnerhet som den genomfördes under en tid då Sveriges omvandling från ett så gott som etniskt homogent nationalstat till ett alltmer heterogent land började bli påtaglig. Enkätundersökningen berörde inte minst inställningen till olika aktuella rasrelaterade frågor i det dåvarande svenska samhället. En analys av svaren i sin samtida kontext och de anmärkningar riksdagsledamöterna enligt Schwarz och Börjesson hade på frågorna ger därmed en inblick i svenskt rastänkande och svenska synsätt på ras och rasism hos det svenska folkets representanter i riksdagen under folkhemmets storhetstid. Den socialdemokratiska riksdagsledamotens Nancy Erikssons (1968) debattartikel "Är judarna en ras?", i vilken Eriksson kritiserade undersökningen, utgör ett kompletterande källmaterial, liksom en artikel i *Dagens Nyheter* från den 28 maj 1970 som summariskt redogör för partiskillnader i enkätsvaren utifrån en senare bearbetning av enkät-materialet.

Bakgrunden till enkätundersökningen

David Schwarz föddes 1928 i en polsk-judisk familj. Han överlevde Förintelsen och var en av de fångar som befriades från koncentrationslägret Bergen-Belsen i norra Tyskland av brittiska styrkor vid mitten av april 1945. Förutom Schwarz överlevde endast två av hans familjemedlemmar andra världskriget och Förintelsen. Schwarz var vid befrielsen svårt nedbruten av tuberkulos, tyfus och gulsot, "mer död än levande" som han själv uttryckte det i en intervju med Mieczyslaw Górski (1993, s. 7) långt senare. Enligt Schwarz hade det kommit svensk Rödakorspersonal till det sjukhus han inledningsvis vårdades på och frågat efter honom, men han var så utplånad som människa att han inte visste vem han var. Svenskarna körde sedan vidare utan Schwarz (Górski 1993).

Schwarz vårdades på sanatorium i Tyskland, Polen och på ett judiskt sanatorium i Merano i Italien tills den sistnämnda inrättningen lades ner 1950. Därefter skickades han till Sverige, där han vårdades på olika sanatorier i fyra års tid tills han bedömdes vara tillräckligt återställd för att skrivas ut. Den svenska vårdpersonalen ansåg dock att han hade en mycket reducerad arbetsförmåga och att han endast kunde utföra enkla kontorssysslor, en diagnos som Schwarz vägrade godta. Han tog sig sedan an sitt nya liv i Sverige med kraft och målmedvetenhet. Schwarz utbildade sig först till arbetsterapeut och våren 1964 tog han studenten per korrespondens på

Hermods. Han var då 36 år gammal. Samma år började han studera sociologi vid Stockholms universitet, där han av allt att döma blev bekant med den progressive samhällsvetaren Bengt Börjeson (Górski 1993; Román 1994).

Den 21 oktober 1964 publicerades även Schwarz historiskt viktiga anti-assimilationistiska debattartikel "Utlänningsproblemet i Sverige" i *Dagens Nyheter*. Schwarz behärskade vid den här tiden inte svenska fullständigt så artikeln skrevs med hjälp av hans svenska hustru (Román 1994). Artikeln blev startskottet på en debatt om vad Sveriges förvandling från ett homogent till ett heterogent land egentligen innebar, i synnerhet i fråga om assimilation kontra integration och svenskhetens gränser (Wickström 2015). För Schwarz del var debattartikeln början på en lång karriär som debattör, aktivist, forskare och redaktör inom det fält som växte fram i takt med att Sveriges befolkningssammansättning förändrades som en följd av den efterkrigstida invandringen. Enligt Schwarz var det hans judiska härkomst och personhistoria som fick honom att engagera sig i frågor rörande etnicitet och ras i sitt nya hemland Sverige:

Därför inser jag nu att mitt författarskap och de debatter jag fört i mycket hög grad har präglats av min judiska världsbild och av mina svåra barndomsupplevelser under andra världskriget. (Schwarz citerad i Górski 1993, s. 8)

Schwarz var plågsamt medveten om vad politiserade etniska relationer och rasism kunde resultera i. Han ville upplysa svenskarna om utmaningarna med ett mångetniskt samhälle samtidigt som han bildade opinion för mångkulturalism, det vill säga en nedmontering av den svenska assimilationismen och ett officiellt erkännande av och offentligt stöd till Sveriges både nya och gamla minoriteter. För egen del var det framför allt den judiska minoritetens bevarande och överlevnad i Sverige som Schwarz kämpade för, ibland i konflikt med liberala och assimilationsinriktade judar (Schwarz & Svenning 1967).

Hösten 1967 inledde Schwarz tillsammans med docenten Bengt Börjeson ett forskningsprojekt om invandrar- och minoritetsfrågor i Sverige. Börjeson hade året innan disputerat vid Stockholms universitet med avhandlingen *Om påföljders verkningar. En undersökning av prognosen för unga lagöverträdare efter olika slag av behandling*. Han var en tämligen tidstypisk progressiv samhällsvetare som strävade efter att förändra samhället. Vid tiden för

undersökningen var Börjeson även chefredaktör för den socialistiska tidskriften *Konkret* (Börjeson & Schwarz 1970). Formellt var forskningsprojektet Schwarz' licentiatarbete under handledning av Börjeson. Inom ramen för projektet genomförde de båda en enkätundersökning för att kartlägga riksdagsledamöternas attityder till "invandrings- och minoritetsproblemen" i landet (Schwarz 1968a). Studien stötte inledningsvis på problem.

Utmaningar med undersökningen

I början av mars 1968 skickade Schwarz och Börjeson ett enkätformulär och ett följebrev till alla de 384 ledamöterna i Sveriges riksdags två kammare. Enkätformuläret bestod av 65 påståenden med sex svarsalternativ: (+3) instämmer absolut, (+2) instämmer i stort sett, (+1) instämmer i viss mån, (-3) instämmer absolut inte, (-2) instämmer i stort sett inte och (-1) instämmer i viss mån inte. Skalan saknade en angiven nollpunkt eftersom Börjeson och Schwarz ville "undvika en anhopning av svar kring detta värde", det vill säga de ville tvinga riksdagsledamöterna att ta ställning. På grund av att de fick tillbaka enkäter där vissa påståenden inte besvarats kom Börjeson och Schwarz i praktiken att koda dessa obesvarade påståenden som nollsvar (Börjeson & Schwarz 1970, s. 33). Börjeson och Schwarz laborerade alltså ändå med en nollpunkt i sin statistiska sammanställning av enkätsvaren. Detta uppfattades antagligen inte som optimalt av de två forskarna, men kan ur ett historiskt perspektiv ge oss en fingervisning om vilka påståenden och begrepp som förbryllade eller uppfattades som särdeles problematiska av de dåtida riksdagsledamöterna.

Påståendena berörde allt från möjligheterna för medborgare från de övriga nordiska länderna att få vidareutbildning i Sverige till totalstopp för invandring av "zigenare" till Sverige (Schwarz 1968a). Den sistnämnda frågan-påståendet var särskilt aktuell åren 1967 och 1968 då ett litet antal fransk-spanska romer sökte sig till Sverige och förpassades tillbaka till Frankrike. Den romska aktivisten Katarina Taikon och delar av pressen drev en kampanj för att romerna skulle få bosätta sig i Sverige (Westin, Wallengren, Dimiter-Taikon & Westin 2014). För att illustrera själva enkätens upplägg återger jag här påståendet som berörde denna fråga såsom det presenterades i enkäten: "60. All vidare invandring av zigenare till Sverige bör stoppas. +3 +2 +1 -1 -2 -3" (Schwarz 1968b, s. 42). Över lag täcker de 65

påståendena så gott som alla vid den här tiden aktuella migrations-, integrations- och rasfrågor på ett mångsidigt sätt från såväl ett svenskt samhällsperspektiv som från ett initierat invandrar- och minoritetsperspektiv.

I följebrevet till enkäten konstaterade Börjeson och Schwarz att "Sverige blivit ett invandrarland" och motiverade sin undersökning genom att anföra att invandrarnas anpassning var på väg att "bli ett av våra viktiga samhällsproblem" (Börjeson & Schwarz 1970, s. 13). Enligt statsvetaren Andreas Johansson Heinö var berättelsen om Sverige som ett av världens mest etniskt homogena länder "helt oomstridd" fram till 1960-talet (Johansson Heinö 2012, s. 54). Även minoritetsaktivister som Schwarz utgick från denna premiss, vilken de facto i stort sett överensstämde med den faktiska befolkningssammansättningen i Sverige vid den här tiden. Syftet med en särskild enkätundersökning riktad till riksdagsledamöterna var enligt Börjeson och Schwarz den påbörjade politiseringen av "invandrarnas problematik". Det var därför av största vikt att kartlägga riksdagsledamöternas attityder (Börjeson & Schwarz 1970, s. 13–14).

Utskicket i mars 1968 misslyckades. Schwarz och Börjeson fick bara omkring 100 svar och en betydande del av dem var ofullständiga. En del enkätformulär återsändes utan att de ifyllts eller med kodnumret bortrivet. Vissa ledamöter hade också skrivit kortare och längre kommentarer på formulären, varav en del var direkt avvisande. Vissa av kommentarer belyser delvis hur det svenska folkets representanter i landets lagstiftande församling betraktade en undersökning i ett ämne som var politiskt känsligt redan 1968. En ledamot anmärkte exempelvis:

[Enkäten] är alltför infamt upplagd och uppenbarligen styrd av en rad kanske för frågeställarna själva omedvetna fördomar. Särskilt motbjudande finner jag frågorna om judarna. I vårt land skiljer vi inte mellan judar och icke judar. I den mån de är utlänningar är de tyskar, polacker, ryssar, israeler etc. Det är alltför diskriminerande att hålla på att pricka ut vissa fullvärdiga svenskar som tillhörande en ras med speciella kännetecken. Att blanda in religionen och låta den bli gruppdelande är verkligen ännu mer upprörande för den, som betraktar all religion som vidskepelse eller i vissa fall maskerad politisk gruppbildning. (Anonym riksdagsledamot citerad i Börjeson & Schwarz 1970, s. 16–17)

Denna kommentar kan antagligen ses som tidstypisk för ett dåtida progressivt (socialistiskt eller liberalt) liksom antagligen också ateistiskt svenskt synsätt på etniska och religiösa skillnader. Intressant nog ansåg ledamoten i fråga att det var ett värre moraliskt snedsteg av Schwarz och Börjeson att kategorisera judar som en religiös grupp än att kategorisera dem som en ras (se även avsnittet "Den judiska rasen?" nedan). Kommentaren artikulerade vidare troligen en progressiv norm om att alla medborgare i Sverige var eller borde bli moderna och sekulära "svenskar" oberoende av hur de själva identifierade sig eller i praktiken betraktades och behandlades.

Några riksdagsledamöter uttryckte också en rädsla för att deras svar skulle läcka ut och "missbrukas politiskt av pressen" (anonym riksdagsledamot citerad i Börjeson & Schwarz 1970, s. 19). Tematikens laddade karaktär krävde absolut anonymitet ansåg en annan:

Jag anser problemet viktigt. Jag har en uppfattning men jag vill inte skriva ner den. Ni säger att det skall vara anonymt, men så har ni kodnummer. (Anonym riksdagsledamot citerad i Börjeson & Schwarz 1970, s. 19)

Frågor rörande ras, migration, minoriteter och etniska relationer uppfattades alltså av vissa riksdagsledamöter som ett politiskt minfält där man lätt kunde trampa fel och hamna i hetluften.

Börjeson och Schwarz lät sig emellertid inte nedslås av den låga svarsprocenten och de negativa kommentarerna om deras undersökning. De fortsatte enträget att skicka påminnelser samtidigt som de tog kontakt med riksdagsledamöter, partikanslier och partiledare. Deras aktivitet ledde till att enkätundersökningen togs upp till diskussion i riksdagsgrupperna. Ett avgörande genombrott i insamlingen var den socialdemokratiska statsministern Tage Erlanders ingripande. Börjeson och Schwarz fick stöd av Erlander, som redan dagen efter att de kontaktat honom uppmanat sin socialdemokratiska riksdagsgrupp att svara på enkäten. Innan Erlanders påstötning var socialdemokraternas svarsprocent på 10 procent den lägsta av alla riksdagsgrupper. Socialdemokraternas svarsprocent steg sedermera till 70 procent (Börjeson & Schwarz 1970).

Det fysiska och sociala avståndet mellan Sveriges ledande politiker och medborgarna var avsevärt mindre 1968 än vad det i de flesta fall är idag då

politikerna håller sig med stora staber och skyddsvakter. Men trots att statministerns hemtelefonnummer fanns tillgängligt i telefonkatalogen (Hägg 2005) var det sannolikt Schwarz personliga bekantskap med Erlander som fick statsministern att agera å enkätundersökningens vägnar. Schwarz var nämligen vid denna tidpunkt aktiv socialdemokrat och hade vid åtminstone ett par tillfällen träffat Israelvänner Erlander för att framföra sitt budskap om det mångkulturella samhällets utmaningar och möjligheter. Socialdemokraternas partiordförande fattade tycke för den engagerade judiske aktivisten, även om Erlander aldrig omfamnade mångkulturalism som politisk idé (Górski 1993; Svenning 2018; Wickström 2015).

Som en sista ansträngning för att få upp svarsprocenten ringde Börjeson och Schwarz runt till de riksdagsledamöter som inte svarat och fick på så sätt in ytterligare cirka 60 svar. Sensommaren 1968 avslutade de insamlingen och hade då lyckats få in 301 ifyllda enkätformulär (Börjeson & Schwarz 1970). Härnäst granskas svaren på enkätens rasrelaterade frågor och påståenden.

Riksdagens färgblinda majoritet och raspeessimistiska minoritet

Det första rasrelaterade påståendet (nr. 4) i enkäten är följande: "Färgade invandrare är lika välkomna till Sverige som icke-färgade." En stor majoritet, 74,5 procent, instämde med påståendet, varav hela 41,2 procent instämde absolut. Endast 2,7 procent instämde absolut inte, men 8,3 procent instämde i stort sett inte och 12,3 procent instämde i viss mån inte. Påstående nr. 4 uppvisar dessutom den lägsta andelen nollsvar av enkätens samtliga rasrelaterade påståenden, 2,3 procent. Tydligt fann ledamöterna påståendet vara relativt klart och lätt att ta ställning till. Att 74,5 procent av de svarande riksdagsledamöterna intog en färgblind ståndpunkt är inte särskilt förvånande med tanke på Sveriges antirasistiska linje och självbild vid den här tiden.

Efter andra världskriget skapades nämligen en bild av Sverige som landet som var särdeles fritt från snedsteg och försyndelser som fascism och rasism (Jämte 2013). Samtidigt rensade den tidiga efterkrigstidens kulturradikaler ut så gott som allt och alla som kunde förknippas med (nazi)tysk kultur och politik ur den svenska offentligheten (Östling 2008). Enligt etnologerna Oscar Pripp och Magnus Öhlander etablerades under 1950- och 1960-talet en

föreställning om det dåtida Sverige som "landet utan rasism, ondska och med särskilt fredliga och goda människor" (Pripp & Öhlander 2008, s. 80).

Ett gott exempel på detta återfinns i Olof Palmes radiosända juldagstal 1965 om invandrarna och svenskarnas förhållande till dem, vilket delvis var direkt påverkat av Schwarz (Wickström 2013). I talet pläderade Palme (1965) för större tolerans mot invandrarna samtidigt som han befäste bilden av Sverige som ett demokratiskt och antirasistiskt föredöme: "Demokratin är fast förankrad här i landet. Vi respekterar grundläggande fri- och rättigheter. Grumliga rasteorier har aldrig vunnit fotfäste [i Sverige]". Med bland andra Palme i spetsen framställde sig den så kallade moraliska stormakten Sverige även som ett färgblindt och antirasistiskt föregångsland, en självbild som enligt Catrin Lundström och Tobias Hübinette (2020) stod sig fram till 2000-talets början.

Det är även troligt att en del av de riksdagsledamöter (23,3 procent) som inte instämde i påståendet om att "färgade" var lika välkomna som vita tolkade påståendet i ett större samhälleligt sammanhang trots att de likt den stora majoriteten av de svarande ledamöterna också var (förment) färgblinda. Det är med andra ord sannolikt att en del antirasistiska ledamöter inte trodde att Sverige var ett land utan rasism eftersom de utgick ifrån att det svenska folket inte hade samma färgblinda inställning till en "färgad" invandrare som till en vit som de själva omfamnade. Svaren på påståendena nr. 10 och 21 (se nedan) stöder detta antagande.

Majoriteten av de 70 riksdagsledamöter som inte ansåg att icke-vita invandrare var lika välkomna till Sverige som vita invandrare var dock antagligen negativt inställda till icke-vit invandring av olika rasbaserade skäl med strävan att bevara Sverige homogent och vitt som minsta gemensamma nämnare. Att det var Högerpartiets (idag Moderaterna) ledamöter som var minst benägna att instämma i påståendet tyder på det (Dagens Nyheter 1970). Högerpartiet hade en historia av aktiv och artikulerad rasism och antisemitism som endast låg några decennier tillbaka i tiden (Ericsson 2016). I likhet med de övriga partiernas riksdagsledamöter var den stora majoriteten av Högerpartiets parlamentariker över 50 år gamla (Schwarz 1968b). De var alltså uppvuxna under en tid då föreställningar om svensk rasrenhet och raslig överlägsenhet var särskilt framträdande i Sveriges höger- och konservativa kretsar. Till dessa kan vi även räkna Bondeförbundet

(Centerpartiets föregångare), vars program från 1933 innehöll tydliga rasbiologiska inslag (Bondeförbundet 1933). Tio av Centerpartiets riksdagsledamöter var över 66 år gamla vid mitten av maj 1968 (Schwarz 1968b). Rimligtvis var åtminstone en del av dessa etablerade partimedlemmar när Bondeförbundet (1933) framhöll vikten av "den svenska folkstammens bevarande mot inblandning av mindervärdiga utländska raselement".

Å andra sidan återfinner vi den under början av 1900-talet allmänt omhuldade idén om vit svensk rasrenhet och rasmässig överlägsenhet även inom arbetarrörelsen (Ericsson 2016). Historikern Håkan Blomqvist har identifierat vad han betecknar som en "socialistisk vithet" i den svenska socialdemokratin under mellankrigstiden (Blomqvist 2006, s. 347). De två partier i 1968 års riksdag som i störst utsträckning saknade ett ideologiskt arv av klassiskt hierarkiskt rastänkande var Vänsterpartiet kommunisterna⁴³ och det liberala Folkpartiet.

I jämförelse med den svenska socialdemokratins historia är dock den svenska högerens och konservatismens historia underutforskad, särskilt beträffande rasfrågor under efterkrigstiden. Bedömningen av högerpartisternas bevekelsegrunder är därför osäker. Högerpartiet var visserligen det första partiet i Sverige som formellt tog ställning för mångkulturalism, symboliskt nog 1968, men tidens mångkulturfråga berörde egentligen enbart förment vita och organiserade minoritetsgrupper. Även David Schwarz exkluderade romerna från sitt mångkulturalistiska minoritetsprogram (Schwarz & Svenning 1967). Högerpartiets mångkulturalism drevs fram av nationalistiska balter, främst ester som flytt till Sverige under andra världskriget, samt partiets ideologiska motstånd mot enhetsskolan (Wickström 2013).

Påstående nr. 10 lyder: "Rasfördomar skulle öka med ökad invandring av färgade till Sverige." Den stora majoriteten, 70,4 procent, höll med om detta påstående, vilket visar att de flesta riksdagsledamöterna utgick från att det åtminstone fanns latent rasfördomsfullhet, med andra ord det som vi idag

⁴³ Karl Marx och Friedrich Engels hade dock varit influerade av sin tids idéer om ras och delade bland annat upp mänskligheten i högre och lägre raser och nationer (van Ree 2019).

vanligtvis kallar rasism, bland svenskarna. Termen rasism verkar för övrigt ha fått sitt stora genomslag i den svenska offentligheten just 1968.⁴⁴ 25,9 procent instämde inte och 3,7 procent avgav inget svar. De som inte instämde hade eventuellt en hög tilltro till den svenska toleransen eller så utgick de ifrån att rasism inte var beroende av antalet så kallade färgade i samhället. Den höga andelen av instämmande svar beror sannolikt på en uppfattning om att en större förekomst av "färgade" i det fortfarande utpräglad vita svenska samhället per automatik skulle resultera i rasistiska reaktioner bland de vita svenskarna i likhet med hur vita grupper reagerade och agerade i mer mångrasliga västländer. Enkätundersökningens syftesförklaring och upplägg byggde ju också på premissen att invandring och en etniskt förändrad befolkningssammansättning var ett stort samhällsproblem som skulle kunna leda till allvarliga konflikter.

Framför allt var det apartheidsystemet i Sydafrika och rasdiskrimineringen i Förenta staterna som uppmärksammades och väckte omfattande svenska protester under 1960-talet (Jämte 2013). Våren 1968 var även den konservativa brittiske politikern Enoch Powell och det positiva gensvar hans rasistiska så kallade *Rivers of blood*-tal i Birmingham fick av bland andra engelska arbetare ett uppmärksammat fenomen.

Samtidigt kunde de brännande rasfrågorna utomlands bekräfta den under det tidiga 1900-talet etablerade uppfattningen om Sveriges fördelaktiga rasrenhet. Det var en föreställning som också kunde uttryckas på högsta nivå i termer av just ras under 1960-talet utan att någon opponerade sig. Så här kunde det exempelvis låta i riksdagen 1965 när statsministern Erlander, som i början av 1940-talet basade för Socialstyrelsens så kallade rasinventering av "tattare" (Ericsson 2015), jämförde Sverige med Förenta staterna: "Vi svenskar lever ju i en så oändligt mycket lyckligare lottad situation. Vårt lands befolkning är homogen, inte bara i fråga om rasen utan också i många andra avseenden" (Erlander 1965). Det rasrena och även i övrigt påtagligt enhetliga svenska folket sågs vid mitten av 1960-talet fortfarande som ett självklart och

⁴⁴ En sökning den 5 januari 2021 på "rasism" i digitaliserade svenska dagstidningar utgivna mellan 1960-01-01 och 1970-12-31 i databasen Svenska dagstidningar gav 268 träffar för år 1968, 58 träffar för år 1967, 31 träffar för år 1966 och 9 träffar för år 1965.

föredömligt faktum av statsministern, rentav som en förutsättning för både skapandet och upprätthållandet av det socialdemokratiska folkhemmet.

Enligt statsvetaren Andreas Johansson Heinö (2009) togs detta förmenta samhällsförhållande för givet och bejakades av hela det politiska fältet i Sverige fram till det sena 1960-talets ideologiska omvälvningar. Johansson Heinö (2012) har även lyft fram konstnären Carl Johan De Geers konstverk med en skändad svenska flagga och parollen "våga vara nationell" 1967 som en symbolisk milstolpe för den anti-nationalistiska anda (och i förlängningen antirasism, i sin färgblinda form) som präglade och artikulerades av Sveriges elit från och med slutet av 1960-talet.

Den amerikanska rasfrågan engagerade även de svenska studentradikaler som i allt högre grad började prägla den mediala och kulturella dagordningen kring 1968. I november 1967 föreläste bland annat Black Power-rörelsens förgrundsgestalt Stokely Carmichael på Uppsala universitet (Frängsmyr 2013). Dagen efter mordet på Martin Luther King den 4 april 1968 menade Carmichael att det vita Amerika förklarat krig mot de svarta genom mordet och att de svarta var tvungna att hämnas:

Black people know that their way is not by intellectual discussions. They know they have to get guns. Our retaliation won't be in the courtroom but in the streets of America. (The Guardian 1968)

Mordet på King och de omfattande och långvariga raskravallerna som följde på mordet undgick ingen ledamot i Sveriges riksdag. De internationella raskonflikterna gjorde sig även gällande i Sverige våren 1968 genom de så kallade Båstadskravallerna den 3 maj, då en demonstration mot Davis Cup-matchen mellan Sverige och den vita bosättarstaten Rhodesia utmynnade i våldsamma konfrontationer mellan demonstranter och polis. Rasfrågor och raskonflikter befann sig tvivelsutan i det offentliga rampljuset när riksdagsledamöterna besvarade enkätens påstående nr. 21: "Det finns rasfördomar i Sverige".

En överväldigande majoritet av riksdagsledamöterna, 81,8 procent, instämde föga överraskande med påstående nr. 21. Detta bör främst förstås utgående från den förbehållslösa formuleringen av påståendet. Om de svarat följdriktigt borde riksdagsledamöterna ha hållit med om påståendet om de

kände till någon som helst förekomst av "rasfördomar" (rasism) i det svenska samhället, vilket vid den här tidpunkten var ett offentligt faktum i Sverige även om omfattningen av rasfördomarna inte var bekant eller sällan betraktades som rasism i dagens bemärkelse av begreppet.

Redan på 1940- och 50-talen hade den svenska pressen nämligen börjat rapportera om fall av rasdiskriminering i Sverige. Huvudsakligen var det frågan om icke-vita, främst svarta, personer som utsattes för rasism på hotell och restauranger när de besökte Sverige. Från och med början av 1960-talet blev det sedan allt vanligare att lyfta fram svensk rasism, eller svenska rasfördomar som det hette då, i offentligheten. I samband med adoptionsdebatten under 1960-talet diskuterades svensk rasism särskilt flitigt, en fråga jag skall återkomma till nedan.⁴⁵ Den 12 februari 1962 blottades även svensk rasism för TV-publiken genom dokumentären *Färgad i folkhem*, som innebar ett genombrott för en större medvetenhet om problemet med rasdiskriminering i Sverige (Hübinette 2021b).

Det finns också skäl att notera att 30,6 procent endast instämde i viss mån. Dessa ledamöter menade tydligen att rasism förvisso förekom i Sverige, men inte i någon större utsträckning. Detta var i linje med den i offentligheten dominerande linjen. Fyra procent av ledamöterna angav vidare inget svar. Det mest anmärkningsvärda med svaren på påstående nr. 21 är dock att 14,3 procent av de svarande inte tillstod att det överhuvudtaget fanns rasism i Sverige. Detta kan ha berott på en tilltro till eller vilja att projicera idealet om det progressiva Sverige. Eller så utgick förnekelsen från tron på ett rasrent och därmed rasismfritt Sverige i enlighet med logiken om homogenitet som själva förutsättningen för det goda svenska folkhemmet. Dessa två positioner utesluter inte heller varandra. Ytterligare en möjlighet är att det helt enkelt fanns riksdagsledamöter som inte ansåg att "rasfördomar" var en form av fördomsfullhet utan sakligt grundade uppfattningar om vetenskapligt belagda skillnader mellan de olika förmenta raserna. Dylika vetenskapligt grundande kunskapsanspråk spreds nämligen fortfarande i den svenska offentligheten vid den här tiden.

⁴⁵ 1960-talets adoptionsdebatt avhandlas i kapitel 3 i denna bok.

En sammantagen bedömning av svaren på påståendena nr. 4, 10 och 21 tyder på att en majoritet av de riksdagsledamöter som svarat på enkäten i princip stod för tidens dominerande antirasism, det vill säga den färgblinda dito. Däremot trodde inte en stor majoritet att det svenska folket var färgblint och immunt mot rasism. Ju fler "färgade", desto större sannolikhet för utbrott av rasism även i det svenska samhället, var en utbredd inställning.

Riksdagsledamöternas principiella färgblindhet visade sig också tydligt i svaren på påstående nr. 29: "Svenska föräldrar som önskar adoptera färgade barn (koreanska, indiska barn osv) bör ha full frihet att göra detta" (Schwarz 1968a). Påstående nr. 29 kompletteras av påstående nr. 16: "Svenska föräldrar som önskar adoptera utländska icke-färgade barn bör ha full frihet att göra detta." Bägge påståendena ingick i enkäten på grund av den adoptionsdebatt som pågick i Sverige från och med början av 1960-talet. Denna debatt var samtidigt, som Hübinette (2021a) utförligt visat, en debatt som minst lika mycket handlade om svenskhet och ras. Enligt Hübinette utvecklades debatten om adoption till en viktig vattendelare mellan vad Lundström och Hübinette (2020) kallar den vita renhetsperioden (1905–1968) och den vita solidaritetsperioden (1968–2001), en periodisering som återkommer i slutreflektionerna.

Av riksdagsledamöterna ansåg 82,4 procent att svenskar borde ha fullständig frihet att adoptera "icke-färgade" (det vill säga vita) barn från utlandet. 48,5 procent instämde absolut och 23,9 procent i stort sett. Beträffande adoption av "färgade", det vill säga icke-vita, barn instämde 75 procent, varav 41,5 procent absolut och 15,6 procent i stort sett (Schwarz 1968b). Skillnaden i riksdagsledamöternas acceptans för adoption av vita respektive icke-vita barn var marginell, och vi kan anta att de flesta som motsatte sig internationell adoption av vita barn även motsatte sig internationell adoption av icke-vita barn utgående från ett allmänt motstånd mot internationell adoption. Intressant nog var andelen nollsvar aningen större för påstående nr. 16 om adoption av vita barn, 4 procent, än för påstående nr. 29 om adoption av icke-vita barn, 2,7 procent.

Hübinette (2021a) tolkar siffrorna som ett tecken på att flertalet av riksdagsledamöterna 1968 stödde en institutionalisering av de svenska utlandsadoptionerna av icke-vita barn, vilka började stiga kraftigt i antal under samma år. Här kan man invända att ledamöterna endast gav sitt bifall

till svenskars frihet att få adoptera icke-vita barn och att de i första hand sannolikt signalerade sin principiella färgblindhet i en omtvistad och moraliskt laddad fråga där den färgblinda sidan i stort sett redan hade segrat då enkäten genomfördes.

Frågan om den judiska rasen

Finnar var 1968 den enskilt största minoritetsgruppen i Sverige, men det var den judiska minoriteten som uppmärksammades med flest påståenden i enkäten eftersom uppfattningen om den var av särskilt intresse för Schwarz. Ett av dessa, påstående nr. 46, lyder: "Judarna är en ras." 34,2 procent av respondenterna instämde inte med detta påstående, varav 23,6 procent absolut inte instämde. En så stor andel som 19,6 procent av de svarande tog inte ställning till påståendet, medan hela 46,2 procent instämde, varav 19,9 procent absolut instämde (Schwarz 1968a). Närmare hälften av de svenska riksdagsledamöter som besvarade enkäten ansåg alltså att judar kunde kategoriseras som en ras och en femtedel var kategoriskt av denna åsikt. Det är också värt att notera att omkring 20 procent av respondenterna överhuvudtaget inte ville eller kunde besvara påståendet, antagligen på grund av att de likt Nancy Eriksson fann det otillbörligt (se nedan) eller så var frågan för besvärlig i flera bemärkelser.

Fler riksdagsledamöter höll med om påståendet att judarna är en ras än de som instämde i påståendet att judarna är en etnisk minoritet, totalt 36,1 procent. Med tanke på att etnicitet var ett nytt akademiskt begrepp som i stort sett introducerades för att ersätta det nazianstrukna rasbegreppet efter andra världskriget och som egentligen aldrig slog igenom i allmänt svenskt språkbruk under 1900-talet är procentandelen ändå relativt hög. Jag tror dock att flera av de ledamöterna som inte tog ställning till påstående nr. 46 var äldre ledamöter som i flera avseenden var genuint villrådiga om vad som numera gällde i det som de hade lärt känna som "judefrågan".

Svaren visar ändå hur konventionellt det fortfarande var att tänka i termer av ras under det påstått progressiva symbolåret 1968, även i fråga om den judiska gruppen. Detta trots, eller också på grund av, att rasifiering och demonisering av "judar" var ett fundament i den nationalsocialistiska ideologin och Förintelsen. År 1968 var merparten av riksdagsledamöterna över 50 år gamla. De hade alltså vuxit upp under det klassiska rastänkandets

storhetstid. Vetenskapligt förankrade föreställningar om ras var sannolikt en del av de flestas världssyn och även om de tog avstånd från "rasfördomar" eller "rashat" hörde begreppet ras till deras vokabulär och förståelse av mänskligheten. Detta gällde också synen på "vita" grupper som tidigare rasifierats i Sverige. Enligt historikern Lars M. Andersson var "rastänkande om 'judar' och utnyttjande av antisemitiska föreställningar och stereotyper" rentav "ett inslag i skapandet av det moderna Sveriges kulturella och nationella identitet, i de olika konstruktionerna av 'svenskheten'" (Andersson 2000, s. 14).

I ljuset av att antisemitism i vissa avseenden var kulturellt allmängods och socialt acceptabelt i Sverige fram till Tredje rikets undergång (Ericsson 2016), är det särskilt intressant att ta del av riksdagsledamöternas svar på påstående nr. 54: "Det finns en vitt utbredd latent antisemitism i Sverige." Endast 21 procent av respondenterna instämde med påståendet och av dessa instämde 16,6 procent i viss mån. En klar majoritet av ledamöterna, 70,4 procent, instämde alltså inte med påståendet. 8,6 procent avgav inget omdöme i frågan, vilket med tanke på hur påståendet var formulerat kan ses som lågt.

År 1968 var alltså många svenska riksdagsledamöter åtminstone delvis kvar i det tidiga 1900-talets rastänkande om judar samtidigt som de inte trodde att det fanns en omfattande latent antisemitism i Sverige. Förvisso var påstående nr. 54 sannolikt svårgripbart för många av respondenterna men svaren skvallrar ändå om en svensk självförståelse om Sverige som ett land utan antisemitism, vilket förstås var i linje med den nya självbilden av Sverige som ett särdeles progressivt och tolerant land. Här bör vi också komma ihåg att den antisemitism som enligt idéhistorikern Henrik Bachner (1999) florerade inom den svenska 68-vänstern tog fart först efter sexdagarskriget mellan Israel och arabstaterna Jordanien, Egypten och Syrien i juni 1967. Denna vändning inom delar av den svenska vänstern hade med andra ord precis inletts då riksdagsledamöterna besvarade enkäten.

Det internationella revoltåret 1968 kan onekligen betraktas som en brytpunkt i det svenska rastänkandets historia. Explicit rasism blev alltmer skambelagt i offentligheten samtidigt som färgblind antirasism normerades uppifrån. Det skulle dock dröja några år till innan rasbegreppet sakta men säkert började rensas ut från både det politiska och akademiska språket i Sverige (Hübinette 2021b).

Det var inte heller begreppet ras i sig som föranledde den socialdemokratiska riksdagsledamoten Nancy Eriksson (1968) att skriva en kritisk debattartikel om enkätundersökning utan frågorna om judarna i Sverige: "Den som upplevt nazitiden är allergisk och frågar: Vad tjänar sådana frågor till?" Eriksson, som var född 1907, ansåg att alla frågor rörande kategorisering av judar var mer eller mindre "diskriminerande" oberoende av hur man svarade. Därtill menade hon att frågan om judarna var en ras svårligen kunde godtas "ens i en enkät". Eriksson fann också frågan om det var önskvärt att judarna i Sverige assimilerades särskilt klandervärd, eftersom ett negativt svar enligt henne "innebär en anvisning att judar bör gifta sig med judar", vilket skulle vara uttryck för "otäckt rastänkande". Avslutningsvis avfärdade Eriksson det vetenskapliga värdet av "judefrågorna" och vädjade att ingen skulle ta resultaten av dem "på allvar".

Det var onekligen en allvarlig kritik som riktades mot Schwarz och Börjeson. De två forskarna replikerade två dagar senare i *Dagens Nyheter*, men bemötte inte Erikssons anklagelser om de tendentiösa, snärjande och skadliga "judefrågorna". I sitt korta svar påminde de Eriksson (och upplyste samtidigt den DN-läsande allmänheten) om att ingen riksdagsledamot var tvungen att avge svar som inte svarade mot den egna uppfattningen i de specifika frågorna (Schwarz & Börjeson 1968). Forskarnas svar var överslätande, vilket enligt deras senare utsago även var avsikten med repliken eftersom de inte ville äventyra enkätundersökningens slutförande. Erikssons debattartikel bidrog dock till att de båda avslutade insamlingen av enkätsvaren i början av september 1968 (Börjeson & Schwarz 1970).

Reflektioner om rasfrågorna i Sveriges riksdag

Svenska uppfattningar och förhandlingar om ras och rasism under efterkrigstiden är ett nytt forskningsfält som för tillfället är inne i en expansionsfas. Analysen i denna artikel ger ett bidrag till det växande empiriska kunskapsläget rörande de efterkrigstida rasfrågorna i Sverige samt till den teoretiskt viktiga frågan om vithetens och rasismens periodisering i Sveriges moderna historia. Forskningsfältets båda pionjärer Tobias Hübinette och Catrin Lundström delar som tidigare nämnts in svenskt 1900-tal i en vit renhetsperiod och en vit solidaritetsperiod och placerar revolutionsåret 1968 som brytpunkten perioderna emellan. Resultatet av denna fallstudie om synen på rasfrågor i den svenska riksdagen 1968 stöder

också Hübinettes och Lundströms kronologi. Riksdagsledamöterna uttryckte åsikter som, grovt taget, å ena sidan härrörde från den vita renhetsperiodens föreställningsvärld och å andra sidan från den genombrytande vita solidaritetsperiodens nya färgblinda norm. Detta kan kanske vara riktgivande för framtida frågor i historieforskningen om "68" i Sverige, vilken redan är omfattande, men som mig veterligen inte problematiserat "68" i fråga om ras och rasism.

Det är förstås vanskligt att dra säkra slutsatser på basis av det smala och lätt osäkra material som utnyttjats i artikeln. Utgående från resultatet av granskningen kan man dock med goda skäl göra gällande att en liten minoritet av riksdagsledamöterna i 1968 års riksdag kan karakteriseras som oreformerade rasister. De var med andra ord inte bara klassiska rasister av mellankrigstida snitt utan gav i enkäten även uttryck för sin hållning i en tid då rasism, såsom den begreppsliggjordes kring 1968, blev allt mer moraliskt klandervärd. Samtidigt är det inte de kvarvarande försvararna av Konungariket Sveriges vita renhet i sig som är mest intressanta historiskt sett, utan deras antal i förhållande till den stora färgblinda falangen.

Flertalet av riksdagsledamöterna ställde sig redan 1968 bakom tidens progressiva inställning till rasrelationer och rasfrågor, det vill säga den färgblindhet som enligt Catrin Lundström (se kapitel 11 i denna bok) varit "ett antirasistiskt imperativ i efterkrigstidens Sverige framför allt sedan 1970-talet". Däremot var ras ett gängse begrepp 1968. Trots att färgblindhet tydligen var ett ideal för de flesta av riksdagsledamöterna uppvisade de inga större svårigheter att förstå världen i termer av "färgade" och "icke-färgade". Nollsvarens andel var minimal för påståendena som inbegrep "färgade" i jämförelse med frågan om judarna var en ras, som uppfattades vara det otvetydigt mest diskutabla av enkätens rasrelaterade påståenden.

Det är också symptomatiskt för den hegemoniska etniska svenskhet som rådde i Sverige 1968 att den rasfråga som verkar ha väckt mest anstöt och bryderi var den som gällde den judiska gruppen i landet. Detta var en fråga med förankring i europeisk och svensk samtidshistoria som konkret berörde svenskarna, särskilt äldre politiker, till skillnad från vid den här tidpunkten mer teoretiska frågor om "färgade" invandrare och adopterade. Invandrarna i Sverige var vid denna tid som bekant väsentligen "vita", med finnar som den största gruppen. Visserligen hade även finnar rasifierats av både svenskar och

finlandssvenskar i början av 1900-talet, och de finska arbetskraftsinvandrarna i det efterkrigstida Sverige utsattes för diskriminering och stereotyper, men knappast någon svensk skulle ha placerat finnar i facket "färgade" 1968 (Engman 2016).

Samtliga ledamöter i 1968 års riksdag hade tagit del av det rastänkande som präglade det svenska samhället under den vita renhetsperioden, men oavsett hur de tidigare tänkt kring ras visar den enkätundersökning som genomfördes av Schwarz och Börjeson att den stora majoriteten uppvisade attityder som var i samklang med samtidens progressiva strömningar med avseende på rasfrågorna. Efter att enkätundersökningen slutförts vann Socialdemokraterna sedan riksdagsvalet i september 1968 med hela 50,1 procent av de avgivna rösterna. Följande år efterträdde den vita renhetsperiodens siste statminister Tage Erlander av Olof Palme, den vita solidaritetsperiodens första och i särklass mest centrala politiker. Den antirasistiska färgblindhet som hade börjat göra sig gällande i riksdagen 1968 är än idag förhärskande i Sverige, om än utmanad och ifrågasatt av olika aktörer.

Referenser

- Andersson, L. M. (2000). *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*. Lund: Nordic Academic Press.
- Bachner, H. (1999). *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*. Stockholm: Natur & kultur.
- Bondeförbundet (1933). *Grundprogram*.
<https://snd.gu.se/sv/vivill/party/c/p/1933> [2021-01-19]
- Börjeson, B. & Schwarz, D. (1970). *De politiska partierna: invandrar- och minoritetspolitik*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Dagens Nyheter (1970). Folkvalda (m) klart negativa till invandrare. *Dagens Nyheter*, 28 maj.
- Engman, M. (2016). *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Ericsson, M. (2015). *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955*. Lunds universitet: Historiska institutionen.

- Ericsson, M. (2016). *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige. En analyserande kunskapsöversikt*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Eriksson, N. (1968). Är judarna en ras? *Dagens Nyheter*, 17 augusti.
- Erlander, T. (1965). Onsdagen den 24 mars. *Riksdagens protokoll. Första kammaren*, 13.
- Frängsmyr, C. (2013). *Universitetet som arena*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Górski, M. (1993). Människans lott och levnadsöde. Schwarz under luppen. *Invandrare & Minoriteter*, 17(5–6), 2–17.
- The Guardian (1968). Militant call to Negroes. *The Guardian*, 6 april.
- Hübinette, T. (2021ba). *Adopterad: En bok om Sveriges sista rasdebatt*. Stockholm: Verbal.
- Hübinette, T. (2021b). *Svensk rasism under efterkrigstiden: rasdiskussioner och rasfrågor i Sverige 1946–1977*. Stockholm: Carlssons.
- Hägg, G. (2005). *Välfärdsåren. Svensk historia 1945–1986*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Johansson Heinö, A. (2009). *Hur mycket mångfald tål demokratin? Demokratiska dilemman i ett mångkulturellt Sverige*. Malmö: Gleerups.
- Johansson Heinö, A. (2012). *Gillar vi olika? Hur den svenska likhetsnormen hindrar integration*. Stockholm: Timbro.
- Jämte, J. (2013). *Antirasismens många ansikten*. Umeå universitet: Statsvetenskapliga institutionen.
- Lundström, C. & Hübinette, T. (2020). *Vit melankoli. En analys av en nation i kris*. Göteborg: Makadam.
- Palme, O. (1965). *Talet till utlandssvenskar juldagen 1965 i radio*. http://www.olofpalme.org/wp-content/dokument/651225_vi_och_utlanningarna.pdf [2021-01-19]
- Pripp, O. & Öhlander, M. (2008). *Fallet Nogger Black. Antirasismens gränser*. Stockholm: Agora.
- Ree, E. van (2019). Marx and Engels's theory of history: making sense of the race factor. *Journal of Political Ideologies*, 24(1), 54–73.
- Román, H. (1994). *En invandrapolitisk oppositionell. Debattören David Schwarz syn på svensk invandrapolitik åren 1964–1993*. Uppsala universitet: Centrum för multietnisk forskning.
- Schwarz, D. & Svenning, O. (1967). Svensk invandrings- och minoritetspolitik. *Sociala Meddelanden*, 3–4, 25–41.
- Schwarz, D. & Börjeson, B. (1968). Minoritetsforskning. *Dagens Nyheter*, 19 augusti.

- Schwarz, D. (1968a). *En studie kring riksdagsmännens attityder till invandrings- och minoritetsproblemen i Sverige*. Stockholms universitet: Pedagogiska institutionen.
- Schwarz, D. (1968b). *A study of the attitudes held by members of the Swedish Parliament on ethnic minorities and immigration to Sweden*. Stockholms universitet: Pedagogiska institutionen.
- Svenning, O. (2018). *År med Erlander*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Westin, N., Wallengren, S., Dimiter-Taikon, K. & Westin, C. (2014). *Antiziganism i statlig tjänst. Socialstyrelsens behandling av romer och resande under 1900-talet*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Wickström, M. (2013). The difference white ethnics made. The multiculturalist turn of Sweden in comparison to the cases of Canada and Denmark. I Vad Jønsson H., Onasch, E., Pellander, S. & Wickström, M. (red.) *Migrations and welfare states. Policies, discourses and institutions*. Helsinki: The Nordic Centre of Excellence NordWel, ss. 25–58.
- Wickström, M. (2015). *The multicultural moment. The history of the idea and politics of multiculturalism in Sweden in comparative, transnational and biographical context, 1964–1975*. Åbo: Åbo Akademi.
- Östling, J. (2008). *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*. Stockholm: Atlantis.